

Hertsog Magnus, tema võlad ja võlausaldajad

Ivar Leimus

Iga Eesti ajaloo huviline on kuulnud hertsog Magnusest, Taani kuninga vennast ja Liivimaa ainsast kuningast. Kes asja pisut põhjalikumalt uurinud, teab ka, et tegemist oli Holsteini hertsogiga, kes omandas Liivimaal Saare-Lääne, Tallinna ja Kuramaa piiskopi tiitli. Tavaliselt väidetakse, et ta ostis need. See pädeb tõepoolest Saare-Lääne piiskopkonna suhtes, mille eest Taani kuningakoda käis välja 30 000 taalrit. Vastav leping sõlmiti 1559. aastal ja 1562. aasta suveks oli kogu summa välja makstud.¹ Tolleaegne taaler oli ümmarguselt 30-grammine hõbemünt, mis tähendab, et kõnealune hõbedahunnik kaalus ligi tonni. Aukartustäratav kogus. Kuid Andres Adamson on võrrelnud seda summat piiskopkonnast laekunud tuludega ja leidnud, et kõnealune hind oli tõtt-öelda odav.² Temaga tuleb nõustuda. Ent laheda ja lugupidamisväärse äraelamise see endisele piiskopile Johann von Monnickhusenile (Münchhausenile) Saksamaal Verdenis igatahes kindlustas.

Mis puutub nüüd Magnuse ülejäänud piis-

kopkondadesse, siis nende omandamise kohta ostu teel (peale kroonik Johann Renneri edastatud ühe kuulujutu)³ tegelikult mingeid andmeid pole. Võttes arvesse Magnuse varanduslikku seisukorda, tundub see ka üsna võimatu. Oli ju tema rahahäda pidev ja süvenev, laekumised kroonitud sugulastelt, emalt ja vennalt Taanis, samas küllaltki tagasihoidlikud ja juhuslikud. Seda vaatamata koju kirjutatud korduvatele abipalvetele. Pole ime, et ta püüdis varanduslikku olukorda parandada võimalikult kõrgest soost naist otsides, Haapsalus ning hiljem Kuressaares oma raha lüües ja seda rikkudes,⁴ eeskätt aga arvukalt võlgu tehes.

Nendest võlgadest pole paberile jäänud kuigi palju. Tänu Carl Schirreni Taani Riigiarhiivis avastatud ja avaldatud ürikutele on üldteada vaid, et oma vennalt kuningas Frederikult laenas Magnus 1561. aasta mais 10 000 taalrit.⁵ Samast arhiivist leidis eesti ajaloolane Vello Helk aga veel ühe dokumendi,⁶ mille koopia säilib praegu Tartus Eesti Ajalooarhiivis⁷ ja mis kujutab Mag-

¹ Neue Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit. Aus dem dänischen Geh. Archive zu Kopenhagen hrsg. v. C. Schirren. Bd. 3. Reval, 1885, nr. 313. Selles kõneldakse küll veel 20 000 taalrist, kuid see summa hiljem muudeti. Välja maksti tõepoolest 30 000 taalrit: Taani Riigiarhiiv. Speciel Del. Livland A III. Tillaeg, nr. 3. 1560–1569 og udat. Den hertugelige Regering i Livlands Arkiv: Indkomne og udgaaede Breve samt andre Akter og Dokumenter. Täna Andres Adamsoni lahke loa eest kasutada tema isiklikke koopiaid arhiividokumentidest.

² A. Adamson. Hertsog Magnus von Holsteini roll Läänemere-ruumis Liivi sõja perioodil. – Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid = Tallinn University. Dissertations of Humanities 16. Tallinn, 2006, lk. 36.

³ J. Renner. Livländische Historien 1556–1561. Hrsg. v. P. Karstedt. Lübeck, 1953, lk. 93. Kuid Tallinna mees Balthasar Russow teab ütelda ainult, et Tallinna piiskop Mauritius Wrangel tunnistanud Magnuse oma isandaks ja andnud piiskopkonna talle üle (Balthasar Russow, 's Chronica der Prouintz Lyfflandt. Riga, 1857, lk. 59 [47a]).

⁴ I. Leimus. Das Münzwesen Livlands im 16. Jahrhundert (1515–1581/94). – Stockholm Studies in Numismatics 1. Stockholm, 1995, lk. 59–60.

⁵ Neue Quellen 3, nr. 249.

⁶ Taani Riigiarhiiv. Speciel Del. Livland A III. Tillaeg nr. 3. 1560–1569 og udat. Den hertugelige Regering i Livlands Arkiv.

⁷ Eesti Ajalooarhiiv. f. 5383, n. 1, s. 32.

Hertsog Magnuse medal aastast 1565.
 Autor: mündmeister Erich Beck(?).
 Eduard Philipp Körberi joonistus 19. sajandi
 algusest. Eesti Kirjandusmuuseum,
 ÕES M.B. 59, l. 142.

nuse võlgade ja võlausaldajate nimestikku (vt. lisa). Dokument on dateerimata, kuid otsustades selles mainitud isikute ja sündmuste järgi peaks see olema koostatud 1561. aastal. Nii näiteks nimetatakse siin asehaldur Dietrich Behri, kes oli sel ametikohal aastail 1561–1562,⁸ samuti Magnuse eestkostjat ja nõuandjat Christoffer Valkendorfi, kes ei saanud Liivimaale enne 1561. aastat.⁹ Võlanimistus mainitud sündmused leidsid aset kas 1560. (näiteks kaubalaeva vallutamine ja tühjaksröövimine Pärnu all, Padise kloostri kaotus, palgasõdurite mäss Haapsalus)¹⁰ või 1561. aastal (laen kuningalt, Kihelkonna tagasiostmine, endisele Tallinna piiskopile Moritz Wrangelile Audru mõisa andmine).¹¹ Ühtki hilisemat sündmust selles ei märgita.

Dokument on allkirjastamata ja selle autori üle lubavad otsustada vaid sisu ning käekiri. Et päises leiduvad sõnad: “[– – –] vnser gnediger Furst vnnd Her, Hertzog Magnus [– – –]” (meie armuline vürst ja isand, hertsog Magnus), siis pidi võlanimistust koostaja igatahes kuuluma Magnuse alamate sekka. Samas ületavad tema teadmised märgatavalt hertsogi

tavaametnike kompetentsi. Tegemist võinuks olla näiteks koos Magnusega Liivimaale tulnud Taani hoovi kantsleijunkru, kirjutaja ja hilisema maasekretäri Lucas Tolliga, Tollide suguvõsa alusepanijaga Saaremaal.¹² Teisalt ei luba seda oletada dokumendist läbi kumav kriitiline toon Magnuse rahaliste tegemiste kohta, aga samuti kohalike olude põhjalik tundmine. Nii käekiri¹³ kui ka meelsus ja teadmised viitavad pigem Magnuse sekretäri Friedrich Grossile, kes oli varem seisnud Tartu piiskopi teenistuses.¹⁴

Aga nüüd rahaasjade juurde. Kõigepealt näib, et koos piiskopkonnaga sai Magnus kaasa oma eelkäija vanad võlad 6000 taalri ulatuses. Võrreldes uute laenudega, mis kokku moodustasid 53 034 taalrit ja 51 195 marka, oli see siiski lapsemäng. Taalri kurs s sõja algusaegade Liivimaal kõikus kohati küll tugevasti, ent oli 1561. aastal keskel läbi 4 marka.¹⁵ Kui nüüd arvutada margad ümber taalriteks ja liita tulemused kokku, saame Magnuse võla üldsummaks 65 832,75 taalrit. Kuid see ei olnud kaugeltki kõik. Sularaha puudusel jagati palgasõdurite vahel välja ka

⁸ V. Seresse. Des Königs “arme weit abgelegene Vntterthanen”. Oesel unter dänischer Herrschaft 1559/84–1613. – Kieler Werkstücke, Reihe B: Beiträge zur nordischen und baltischen Geschichte. Hrsg. von H. Rebas, Bd. 2. Peter Lang, Frankfurt am Main, 1996, lk. 42.

⁹ Dansk biografisk Lexikon 18. Udgivet af C. F. Bricka. Kjøbenhavn, 1904, lk. 211.

¹⁰ J. Renner. Livländische Historien 1556–1561, lk. 96; A. Adamson. Hertsog Magnus von Holsteini roll Länemere-ruumis Liivi sõja perioodil, lk. 46; Neue Quellen 3, nr. 223.

¹¹ Neue Quellen 3, nr. 249, 264, 252.

¹² V. Seresse. Des Königs “arme weit abgelegene Vntterthanen”, lk. 126; Genealogisches Handbuch der Baltischen Ritterschaften, Teil Ösel. Bearb. v. N. v. Essen. Tartu, 1935, lk. 361.

¹³ Käekirja identifitseerimise eest tänan Andres Adamsoni.

¹⁴ F. P. Jensen. Friedrich Gross. Dansk biografisk leksikon, 3. udg. bd. 5. København, 1980, lk. 301.

¹⁵ I. Leimus. Das Münzwesen Livlands im 16. Jahrhundert (1515–1581/94). – Stockholm Studies in Numismatics 1. Stockholm, 1995, lk. 92.

kuus leisikat (u. 48 kg) kullatud kirikuhõbedat, mille väärtus küündis tollal vähemalt 1920 taalrini. Niisiis võlgnes Magnus erinevatele isikutele ja institutsioonidele ühtekokku ümmarguselt 68 000 taalrit. Ent seegi polnud veel kõik. Friedrich Grossi laitevast aruandest selgub, et hertsog oli lisaks loobunud teatavatest asendamatutest maavaldustest, veskitest, kalastus- ja raieõigustest, mis olid ka tollal rahas mõõdetavad ning omajagu väärt.

Seega õnnestus Magnusel umbes ühe aastaga teha võlgu oluliselt suuremas summas, kui Taani kroon oli välja maksnud kogu piiskopkonna eest. Selles valguses ei paista Saare- ja Läänemaa omandamine Taani jaoks enam sugugi soodsa tehinguna. Kuid, jumal hoidku, kuhu see raha siis kõik oli läinud?

Jätame siinkohal kõrvale vanad võlad, mille sisu kohta meil puuduvad andmed. Samuti pole täpselt teada, milleks kulutas Magnus oma kuninglikult vennalt saadud 10 000 taalrit. Kuid veelgi rohkem, koguni 15 000 taalrit ehk poole piiskopkonna raha võlgnes Magnus asehaldur Dietrich Behrile Kihelkonna ametkonna eest. Behri omanikuõigusi viimases kinnitab muu hulgas asjaolu, et nii tema aidavarud kui ka sealsete talupoegade võlad 2000 taalri väärtuses lisati hertsogi võlanõudele.

Väärrib märkimist, et Dietrich Behril oli võtmeroll juba piiskopkonna ostutehingu sõlmimise juures, olles samal ajal selle foogt ning ühtlasi Kuressaare linnuse komandant.¹⁶ Ehk sisaldas tehing ka mingeid salasätteid, mis garanteerisid foogtile teatavad õigused märkimisväärse osa üle Saaremaast? Asja muudab veel pikantsemaks tõik, et Kihelkonna ametkond ei kuulunudki piiskopile ega seega järgnevalt Taani kroonile, vaid hoopis ordule. Teisalt – ordufoogt Heinrich Lüdinghausen-Wulf viibis 1560. aastal Magnuse käes vangis ega saanud tolle tegutsemist takistada.¹⁷ Ka hiljem, 1562.–1563. aastal, kui taanlased

üritasid osta Heinrich Lüdinghausen-Wulfilt Saaremaa orduvaldusi, oli juttu ainult Maasilinnast, mitte enam Kihelkonnast.¹⁸ Seega näib, et üks kahest – kas ordufoogt lihtsalt loobus tookord Kihelkonnast, mis niikuinii oli päästmatult kaduma läinud, või oli selles osas jõutud kokkuleppele juba varem. Pigem võiks siinjuures kahtlustada viimast, sest Behr ei vandanud ametkonda niisama, vaid oli selle saanud Magnuselt päriks (*Erb vnd eigen*), ja seda kuninga kinnitusega.¹⁹ Oli see Magnus mis ta oli, niisuguseid asju aeti ka tollal lepingute, mitte toore jõuga.

Behr ei mänginud Kihelkonna omaniku kaua, vaid müüs selle 15 000 taalri eest kiiresti edasi Johan Zoyele Erastverest (kas ei tule tuttav ette?), kes kohustus summa välja maksta kolme aasta jooksul. Kuid enne, kui Erastvere aadlimes jõudis hakata ametkonda välja lunastama, sekkus asjade käiku Magnus. Küsimus oli Kihelkonnast saadavates tuludes, mis omakorda olid hädavajalikud selleks, et enda käes pidada Kuressaare linnust, Saaremaa peamist tugipunkti. Oma kapiitlite ja nõunike soovitusel “ostiski” hertsog Kihelkonna tagasi.²⁰ Aga et Magnusel raha mõistagi polnud, siis lahendas ta asja järgmiselt. Johan Zoyele anti üheksaks aastaks valitseda Koonga ametkond, mille Magnus oli mingil põhjusel ära võtnud Christoff von Munchhausenilt (Christoffer von Münchhausenilt). Sealt pidi Zoye siis maksu koguma ja kuue aasta jooksul Behrile 15 000 taalrit Lübeckis välja maksta, ülejäänud sissetulekud aga Magnuse varakambrisse toimetama. Valurahaks sai Zoye siiski Varbla mõisa, mille omanik, samuti Johan Zoye nime kandnud aadlimes, oli hiljuti surnud.²¹ Nõnda veeretask Magnus oma kohustused osavasti teiste õlgadele.

Selle kõrval puudutab enamik nimistu sissekandeid palgasõdurite võlanõudeid ja -makseid, kokku 15 266,25 taalri ulatuses.

¹⁶ A. Adamson. Hertsog Magnus von Holsteini roll Läänemere-ruumis Liivi sõja perioodil, lk. 70.

¹⁷ J. Renner. Livländische Historien 1556–1561, lk. 87–88.

¹⁸ A. Adamson. Hertsog Magnus von Holsteini roll Läänemere-ruumis Liivi sõja perioodil, lk. 36, 54–57.

¹⁹ Neue Quellen 3, nr. 264.

²⁰ Samas.

²¹ Neue Quellen 3, nr. 264, 295.

Siinkohal meenutagem veel kord ka ülalmainitud kirikuhõbedat. Oma läkituses kuningale 19. septembrist 1560 kirjeldab Magnus, kuidas Vene väesalgad märetsenud tema valdustes, laastanud maa ning põletanud maha Saare-Lääne piiskopi tookordse pealinna Haapsalu.²² Samal ajal algas Haapsalu linnuses palgasõdurite mäss,²³ kes kahtlemata kasutasid olukorda saamata jäänud palga väljanõudmiseks. Oht, et kindluse kaitsjad lepivad kokku vaenlasega, keeravad torud ringi ja annavad Haapsalu venelaste kätte, oli täiesti reaalne. Sestap ei jäänud toomkapiitli liikmetel Johan Deuffellil, Thomas Gableril, Richard vam Woldel ja linnuses viibinud endisel Tallinna piiskopil Moritz Wrangelil üle muud kui loovutada sõjameestele palgaks mitte üksnes käepärane kirikuhõbe, vaid ka omaenda kaasas olnud raha, väärisasjad ning ehteketid. Alles siis jäid palgasõdurid rahule ning venelased pidid linnast tagajärjetult lahkuma.

Õigupoolest olid sõjameeste palgad Magnuse väes üpris tagasihoidlikud, otsustades 1563.–1564. aasta kontrakti põhjal, keskmiselt 8–12 taalrit aastas. Vaid ohvitserid teenisid pisut rohkem – 24 taalrit aastas.²⁴ Võrdluseks olgu nimetatud, et 1558. aastal said Liivimaa ordumeistri sõjamehed ühe kuu palgaks neli Emdeni kuldnat,²⁵ mis teeb aastas umbes 40 taalrit (ausalt öeldes ei kestnud säherdune priiskamine küll kuigi kaua, sest õige pea tõid maaisandad palgamaksmiseks käibelev kõrge sundkursiga hädaraha, kuid ikkagi ...). Ümmarguselt 15 000-taalrine palgavõlg tähendab teisisõnu, et Magnus polnud 1500 mehele maksnud aastas pennigi. Ega tal palju rohkem võitlejaid olnudki. Liivimaale saabus

hertsog küll 400-mehelise salgaga, kuid nende tarbeks oli tal kaasas 7000 taalrit.²⁶ Seejärel võttis Magnus oma teenistusse 1500 sõdurit Põltsamaalt ning mõnisada meest Läänemaalt.²⁷ Järelikult ei maksnud ta ise meestele peaaegu mitte midagi. Kogu raha tuli teistest allikatest ja teistelt isikutelt, pahatihti palgasõdurite ülemailt, kes pidid ju kuidagiviisi oma väes korda säilitama.

Ainult üks kord märgitakse võlanimistust püssirohu, kuulide ja raua ostmist linnuse jaoks, ja kõigest 370 marga eest. Ühelt poolt võiks seda seletada kindlustes piisavate vana-de varude olemasoluga, teisalt aga veenavad säilinud allikad, et Kuressaares, Haapsalus ja Koluveres vajati suurel hulgal nii elavjõudu kui ka lahingu- ja toidumoon.²⁸ Paistab, et hertsog ei lasknud ennast taolistest pisiasjadest üldse häirida. Hoopis asehaldur Dietrich Behr oli see, kes kuningalt neis asjades korduvalt abi palus.²⁹ Kuningas püüdis ka tõepoolest abi saata. Kopenhaageni sadamast läkitati 1561. aasta kevadel Taani aadlimehe, hiljem asehalduriks nimetatud (kuid ametisse asumise teekonnal uppunud) Vicentz Juhli (Vincent Jueli)³⁰ juhtimisel Liivimaale neli laeva (*Lam* – tall, *Behr griff* – karu kaisutus, *Han* – kukk ning *Hundt* – koer) toiduainete, sõjamoona ja külviviljaga, millest aga ainult kaks esimest näivad olevat päralt jõudnud.³¹ Näljane mees teadagi ei sõdi, küll aga muutub kurjaks ning sõnakuulmatuks. Pole ime, et Pärnu all peatunud kaubalaev 1560. aasta juulis õnneks võeti ja tühjaks tehti. Kerge polnud nähtavasti ka Haapsalu ja Kuressaare kodanikel, kellele korteris olnud sõjamehed ligi 5000 marga eest jäid kasti võlgu. Tõsi küll, see arvestati nende palgast maha.

²² Neue Quellen 3, nr. 223.

²³ Samas.

²⁴ V. Helk. Zwei Musterrollen von Ösel 1563/64. – Ostdeutsche Familienkunde, Heft 3/1990, lk. 250–258.

²⁵ Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit. Aus dem schwedischen Reichsarchive zu Stockholm hrsg. v. C. Schirren. Bd. 1. Reval, 1862, nr. 48, 65.

²⁶ A. Adamson. Hertsog Magnus von Holsteini roll Läänemere-ruumis Liivi sõja perioodil, lk. 38.

²⁷ A. Adamson. Hertsog Magnus von Holsteini roll Läänemere-ruumis Liivi sõja perioodil, lk. 40, 42.

²⁸ Neue Quellen 3, nr. 239, 230.

²⁹ Neue Quellen 3, nr. 250, 255.

³⁰ V. Seresse. Des Königs "arme weit abgelegene Vntterthanen", lk. 42.

³¹ Neue Quellen 3, nr. 230, 239, 249, 250, 255.

Eelkõige oli Magnus aga prints, kelle esindusstandardisse kuulus muu hulgas õukonna pidamine. Selle tarbeks telliti kaupmeestelt rõivaid, kangaid (näiteks velvetit ja inglise villast), aga ka kullassepatöid. Ja mõistagi tahtis hoovkond süüa, milleks varuti õlut, linnaseid, leivavilja, kala jms. (osa sellest võis küll minna ka linnustes paiknenud meeskondadele). Loomulikult vajas kõrgestisündinud hertsog ja piiskop teenreid, kellele ta aga, nagu teistelegi, nende töö tasumata jättis. Saamata jäänud teenistus polnud väike – kokku 2000 taalrit. Kõiksugu esindusvõlad küündisid kokku 12 000 taalrini. See oli peaaegu sama palju, kui Magnus oli jätnud maksmata palgasõjaväele ja näitab kujukalt tema arusaama asjade tähtsusest.

Kes olid siis need isikud, kes laenasid Magnusele raha või tasusid tema eest võlgu? Kuningat ja toomkapiitli liikmeid oleme juba nimetanud. Ent hertsogi võlausaldajate seast leiame ka arvukalt kohalikke aadlikke, kes sageli teenisid tema juures ohvitseridena. Meie dokument mainib näiteks Jurgen Vxkulli Paadremaalt,³² Bertoldt Polli Löönest,³³ ühe juhtivama Liivimaa suguvõsa liiget toompraost Arnoldt Vitinkhoffi,³⁴ Johan Maidelli Valtust,³⁵ Magnuse nõunikku ja hilisemat kantslerit Diderich Farenßbecki Haimrest,³⁶ Johan Thisenhusenit arvatavasti Erlast.³⁷ Johan Falckenberchi märgitakse veel

Koluvere meeskonna hulgas 1563. aastal.³⁸ Leitnant Frantz van Keruell oli olnud vana ordumeistri Wilhelm Fürstenbergi volinikuks Kuressaare linnuses.³⁹ Korduvalt, ka 1563. aastal esineb Magnuse finantstoetajate hulgas Claus van Vngheri lesk, tõenäoliselt Kaunispe mõisaproua Saaremaalt.⁴⁰ Fabian Wrangell oli arvatavasti Kuremaa mõisaomanik, kes sai hukka Saaremaal 1568. aastal Reinhold von Vietinghoffi käe läbi.⁴¹ Ka toomhärja Reinoldt Szoye pärines vanast kohalikust suguvõsast.⁴² Kuulsaim nimi Magnust teeninud liivimaalaste seas aga oli nähtavasti Reinoldt van Rosen, kelle leiame tema palgalehelt veel 1570.–1571. aastal⁴³ ning kes hukkus Johann Taube ja Elert Kruse kurikuulsas Tartu mässu katses moskoviitide vastu 1577. aastal. Eelmise piiskopi võlausaldaja Euerdt Ducker Vanem (surn. 1563), ehkki Pärnu raehärja, kuulus samuti tuntud Liivimaa aadliperekonda.⁴⁴

Teise suurema grupi moodustavad Magnusele mitmesuguseid kaupu tarninud kaupmehed. Pole päris kindel, kas Magnuse üks peamisi võlausaldajaid Christoffer Ermandern oli algselt aadlimees või kuulus siiski madalamasse seisusesse. Aeg oli niisugune, et raha võis juba tagada liikumise elanikkonna kihtide vahel. Igatahes ei maini ta ise endal olevat mingit muud maavaldust peale Kõpu Hiiumaal, mille oli saanud rendise kogumiseks mingite vanade võlgade eest. Al-

³² A. Adamson. Hertsog Magnus von Holsteini roll Läänemere-ruumis Liivi sõja perioodil, lk. 73, 120.

³³ Genealogisches Handbuch der Baltischen Ritterschaften, Teil Ösel, lk. 275–276.

³⁴ T. Lukas. Saare-Lääne piiskopkonna toomhärjad 1228–1563. – Saare-Lääne piiskopkond. Artikleid Lääne-Eesti keskajast. Läänemaa Muuseum. Haapsalu, 2004, lk. 53; Genealogisches Handbuch der Baltischen Ritterschaften, Teil Ösel, lk. 395; Genealogisches Handbuch der Baltischen Ritterschaften, Teil Estland 1. Bearb. von O. M. von Stackelberg. Görlitz [1931], lk. 520.

³⁵ A. Adamson. Hertsog Magnus von Holsteini roll Läänemere-ruumis Liivi sõja perioodil, lk. 120; Pärnu linna ajaloo allikad 13.–16. sajandini. I osa. Quellen zur Geschichte der Stadt Pernau 13.–16. Jahrhundert. Bd. I. Koostajad/ Hrsg. von I. Põltsam, A. Vunk. Pärnu, 2001, lk. 216, 218, 265.

³⁶ A. Adamson. Hertsog Magnus von Holsteini roll Läänemere-ruumis Liivi sõja perioodil, lk. 73.

³⁷ Genealogisches Handbuch der Baltischen Ritterschaften, Teil Estland 1, lk. 396–398.

³⁸ Svenskt biografiskt lexikon 15. Stockholm 1956, lk. 204; V. Helk. Zwei Musterrollen von Ösel 1563/64, lk. 257.

³⁹ V. Helk. Zwei Musterrollen von Ösel 1563/64, lk. 250, 253.

⁴⁰ Genealogisches Handbuch der Baltischen Ritterschaften, Teil Ösel, lk. 623; V. Helk. Zwei Musterrollen von Hapsal und der Wiek aus dem Jahre 1563. – Ostdeutsche Familienkunde, Heft 3/1988, lk. 359.

⁴¹ Genealogisches Handbuch der Baltischen Ritterschaften, Teil Estland 1, lk. 600.

⁴² Genealogisches Handbuch der Baltischen Ritterschaften, Teil Ösel, lk. 641.

⁴³ A. Adamson. Hertsog Magnus von Holsteini roll Läänemere-ruumis Liivi sõja perioodil, lk. 120.

⁴⁴ Genealogisches Handbuch der Baltischen Ritterschaften, Teil Estland 1, lk. 670.

les lääni omanikuna võis ta lisada oma nimele tiitli *von*. 1560. aastatel tavatses Christoffer Ermandern kaupmehe kombel elada püsivalt Tallinnas,⁴⁵ kust saatis Magnuse õukondlastele rõivaid ja muud vajalikku. Kuid valdus ei toonud kaupmehele õnne. 1576. aastal võtsid tatarlased ta Hiiumaal kinni, viisid kaasa ja pistsid Tartu türmi. Seal istus Christoffer Ermandern kaks aastat, mingi aja koos ülalmainitud Pärnu raehärra Euerdt Duckeri samanimelise sugulase Ebert Dückeriga.⁴⁶ Tema usaldusmeheks vangistuse ajal oli Tallinna kaupmees, hilisem raehärra ja bürgermeister Peter Moller,⁴⁷ kes samuti kuulus Magnuse varustajate hulka. Selle mõneti ebatüüpilise näite najal joonistub välja suhtlusvõrk, mis ühendas Liivimaa linnade kaupmehi omavahel, aga ka selle ilma vägevatega.

Õukonna varustajate hulka kuulus veel rida isikuid, kellest me midagi enam ei tea, näiteks Arent Meieri sugulane Hamburgist, tundmata päritolu Hans Pasche, kraamikaupmees Henninck Prenselt ning keegi hollandlane. Hilisem Pärnu majaomanik Chonrad Eke⁴⁸ võiks olla identne Pärnu kullassepp Chonradiga, keda mainitakse samas nimesitikus ning seoses, kuid see pole kindel.

Ent võlausaldajaid oli teisigi. Oma nõuandja ning eestkostja Christoffer Valkendorfi käest oli Magnus laenanud 540 taalrit, Danzigi raelt 1000 taalrit, kelleltki Thomas van Embdenilt (Emdeni kodanikult?) 1035 taalrit. Ei pääsenud koguni Lihula nunnad, kellelt nende oma piiskop kooris 700 marka.

Et Magnusel polnud ei raha ega ka soovi võlgu maksta, siis tavatses ta nende lunas-

tamiseks läänistada maavaldusi, külasid, veskeid, mitmesuguseid õigusi, rendiseid, talupoegi jms. Kuid sedalaadi rahuldus reserveeriti peaaesjalikult aadlisoost isikutele. Nii sai Euerdt Ducker 3500-taalrise vana võla eest kogu Hiiumaa ametkonna (see tehing võis olla toimunud juba ka eelmise piiskopi ajal). Jurgen Vxkullile anti kompensatsiooniks Lõva ametkonna rendis, ratsaväekapten Merten Boldeckenile⁴⁹ Käina vakus Hiiumaal, Johan Maidellile Kiviselja veski ja Suur-Kesküla rendis, Diderich Farenßbeckile mõni talu 12 adramaaga ning kolm üksjalast talupoega, Johan Thisenhusenile kolm vakust Karja ametkonnas. Ainus võimalik erand siin on ülalkäsitletud Christoffer Ermandern, kelle seisuks kuuluvus pole kindel.

Kuid maavalduste annetamiseks võis olla ka muid põhjusi. Nii sai endine Tallinna piiskop (või õigemini elekt) Moritz Wrangel oma piiskopkonna vastu Magnuselt Audru ametkonna kõigi sissetulekutega.⁵⁰ Õieti oli see mõeldud kompensatsiooniks talle algsest lubatud Padise eest,⁵¹ mida ordumeister Gotthard Kettler, vaatamata hertsog Magnusega 6. augustil 1560 sõlmitud lepingule, keeldus vabastamast. 1561. aasta sügisel hõivasid Padise aga juba rootslased ja nii Magnusel kui ka Moritz Wrangelil tuli kloostrist suu puhtaks pühkida. Igatahes näitab Tallinna endisele piiskopile kompensatsiooniks maade läänistamine, et mingit raha ta oma vanade valduste eest nähtavasti ei saanud.

Saare-Lääne piiskopkonna vanale foogtile ja Taani partei innukale eestvõitlejale Christoffer von Münchhausenile⁵² kinkis

⁴⁵ F. Amelung. Geschichte der Stadt und Landschaft Fellin von 1210 bis 1625. Fellin, 1898, lk. 178–191; Tallinna Linnaarhiiv. B.i.11.

⁴⁶ F. Amelung. Geschichte der Stadt und Landschaft Fellin von 1210 bis 1625, lk. 185.

⁴⁷ Tallinna kodanikkuderaamat 1409–1624. Toim. O. Greiffenhagen = Das Revaler Bürgerbuch 1409–1624. Hrsg. von O. Greiffenhagen. Tallinn, 1932, lk. 147; F. G. Bunge. Die Revaler Rathslinie nebst Geschichte der Rathsverfassung und einem Anhang über Riga und Dorpat. Reval, 1874, lk. 117; F. Amelung. Geschichte der Stadt und Landschaft Fellin von 1210 bis 1625, lk. 184, 186.

⁴⁸ Pärnu linna ajaloo allikad 13.–16. sajandini, lk. 263.

⁴⁹ Tõenäoliselt identne ratsaväekapten Marten Bullingiga 1560. a. (A. Adamson. Hertsog Magnus von Holsteini roll Läänemere-ruumis Liivi sõja perioodil, lk. 73).

⁵⁰ Neue Quellen 3, nr. 252; A. Adamson. Hertsog Magnus von Holsteini roll Läänemere-ruumis Liivi sõja perioodil, lk. 43.

⁵¹ Neue Quellen 3, nr. 227.

⁵² H. Kruus. Vene-Liivi sõda (1558–1561). Tartu, 1924, lk. 91–92.

Magnus poole Koonga vakusest koos kalastus- ja raieõigusega (mille ta pisut hiljem küll jälle seoses Kihelkonna-afääriga tagasi võttis), Poladti-nimelise heinamaa ning kolm adramaad Urital Lihula ametkonnas, kuhu too rajas karjamõisa. Kuninga erasekretär Hermann Schneider sai lääniks Kiviselja veski või mõisa ja varemalt Johan Maidellile panditud Suur-Keskküla. Kellegi Baltzer Freßneri osaks jäi *Kaißletz*’i veski ja Lehtmetša küla Koonga ametkonnas. Ilmselt on tegemist *Erbar gelerter Balthasar Frisner*’iga, kes pärast Tallinna linnuse üleandmist ordufoogti poolt taanlastele juulis 1558 tegi seal inventuuri⁵³ ja kuulus seega Taani pooldajate hulka. Kevadel 1559 sõitis koos Taani saatkonnaga Moskvasse läbirääkimistele kuulsa doktori ja õpetlase Mathäus Friesneri⁵⁴ vend,⁵⁵ tõenäoliselt taas sama mees. Niisiis läänistas Magnus maavaldusi ka oma pooldajatele, talle osutatud või ka oodatavate teenete eest.

Kokkuvõtteks. Jälgides Magnuse rahanduspoliitikat tema esimesel Liivimaa-aastal ei saa seda kuidagi pidada millekski muuks kui ebakompetentseks, lühinägelikuks ja äärmiselt ebaõnnestunuks. Tohutute võlgade katteks polnud muud võimalust kui maa-de läänistamine, mis aga tähendas piiskopi enda sissetulekuallikate kahandamist ning hävitamist. Ja see oli alles algus. Pole ime, et kuningas isiklikult võttis võimu Saaremaal 1572.–1573. aastal enda kätte ning viis siin läbi reduktsiooni, püüdes taastada kroonu vara, mille tema noorem vend oli nii hoolimatult tulde pillanud.

Artikkel on valminud Anu Männi juhitava Sihtfinantseerimisprojekti raames. Projekt SF01300195.08. Kristianiseerimine, koloniseerimine ja kultuurivahetus: Eesti Euroopa identiteedi ajaloolised lätted (13.–17. saan)

Ivar Leimus

(1953)

Lõpetanud Tartu ülikooli (1976) ajaloo erialal. Ajalookandidaadi kraad 1989. a. Vanemteadur Eesti Ajaloomuuseumis, kus töötab alates 1976. a. Eesti Akadeemilise Ajalooseltsi esimees 2003. a. Soome Muinasmälestiste Ühingu ja Soome Numismaatikaühingu auliige.

Uurimisteema: Eestis leitud viikingiaegsed araabia mündid. Tõlkinud ja publitseerinud Kelchi kroonika I osa (2004), koostanud õpiku "Numismaatika alused" (1996). Saanud 1994. a. A. Puksovi auhinna ajaloo-alaste tööde eest.

⁵³ Neue Quellen 1, nr. 19.

⁵⁴ Tema kohta: Friesner, Mathäus (Matthias). – Eesti biograafilise leksikoni täiendusköide. Toim. P. Tärvel, H. Kruus, J. Olvet. Akadeemilise Ajaloo-Seltsi Toimetused 10. Tartu–Tallinn, 1940, lk. 52–53.

⁵⁵ Quellen 3, nr. 339.

husland
tillag 3
(sgr. tillag 1)

Ordspråk i de guldene så venter guld,
diger frist omid her. Hertsog Magnus
af de olden guldene, her. Hertsog Magnus, und
af her. Hertsog Magnus, af de
guldene. Hertsog Magnus, af de

Erstling Linder Dinker den olden, dander
af de dander dander dander dander - - - 3500. Hall.
Erstling Linder dander, dander af de dander.
af de dander af de dander, und aller af de.
af de dander, af de dander så lang af de
dander. dander, dander dander - - - 2500. Hall.

af de guldene, så her dander
Hertsog Magnus, dander af de dander
dander af de dander dander dander
af de dander.

Erstling dander. af de dander dander dander
dander dander dander dander dander - - - 10000. Hall.

af de dander dander dander dander dander
dander af de dander dander dander dander - - - 15000. Hall.
dander af de dander dander dander dander
dander dander dander dander dander - - - 2000. Hall.

af de dander dander dander dander dander
dander af de dander dander dander dander - - - 2000. Hall.

af de dander dander dander dander dander
dander af de dander dander dander dander - - - 2000. Hall.

af de dander dander dander dander dander
dander af de dander dander dander dander - - - 5000. Hall.

Lisa

Nimekiri võlgadest, mille meie armuline vürst ja isand, hertsog Magnus jne. vanadest võlgadest eest leidis ja mis nüüd Tema vürstlikkuse aegadel Saaremaa piiskopkonna peale on tehtud.⁵⁶

Esiteks Euerdt Ducker vanemale – 3500 taalrit, mille eest talle läänistati Hiiumaa ametkond.

Christoffer Ermandernile – 2500 taalrit, mille eest talle panditi Kõpu vakus Hiiumaal kõigi sissetulekutega, et ta niikaua, kuni raha kätte pole saanud, sealt renti koguks.

Uued võlad, mis meie kõrgeaulise armulise vürsti ajal on Saaremaa piiskopkonna peale võetud.

Esiteks Taani ja Norra kuninglikule kõrgusele vastavalt antud võlakohustusele – 10 000 taalrit.

Isand asehaldur Diderich Berile Kihelkonna ametkonna vastu – 15 000 taalrit, mis tuleb ära maksta ja tasuda Koonga ametkonnast, igal aastal 2000 taalrit.

Veel, tagavarade ja talumeeste võlgade vastu, mis Kihelkonna ametkonda jäänud – 2000 taalrit.

Veel, vastavalt oma võlakohustusele tuleb Karja ametkonnast igal aastal maksta 500 taalrit, kokku 2000 taalrit.

Rittmeister Jurgen Vxkulile Paadremaalt umbes 5600 taalrit, mille eest talle [anti] allpandiks Löva ametkond, et ta sealt rendist koguks ja ülejäänu kohta aruande esitaks, niikaua kui tal raha käes on.

Rittmeister Merten Boldeckenile 1900 taalrit; jättes kõrvale kulud ja kaotused, mille [kompenseerimist] ta nõuab, sest et ta Padise käest lasi,⁵⁷ on talle allpandiks läänistatud Käina vakus Hiiumaal.

Bertoldt Pollile 3000 Riia marka sõjasulaste tarbeks Pärnu all, mille eest on talle Karja ametkonnas läänistatud neli vabadikku.

Isand toompraost Arnoldt Vitinkhoffile 5000 Riia marka sõjasulaste tarbeks, mille eest talle on Koluvere ametkonnas läänistatud *Kariselli* küla.

Johan Maidellile Valtust sõjasulaste tasustamiseks 1000 taalrit, mille eest talle on rendise kogumiseks panditud Kiviselja veski koos Suur-Keskkülaga.

Diderich Farenßbeckile Haimrest 3000 marka, mis on läinud sõjasulaste tasustamiseks, mille eest talle on allpandiks ja rendise kogumiseks panditud viieks aastaks mõned talud, kus on 12 adramaad maad ja kolm üksjalga.

⁵⁶ Pärinimede kirjpilt on jäetud tõlkes normeerimata. Kohanimed on antud nende tänapäevasel kujul. Kui seda polnud mingil põhjusel võimalik kindlaks teha (näiteks on küla või veski vahepeal hävinud), siis esitatakse tõlkes originaali kirjpilt kursiivis.

⁵⁷ Tõlge kaheldav. Võimalik, et kirjutaja on vaele jättnud sõnakese *zu* või *bei* Padise juures. Sel juhul tuleks vastav passus tõlkida järgmiselt: Rittmeister Merten Boldeckenile 1900 taalrit; jättes kõrvale Padisel kantud kulud ja kaotused, mille [kompenseerimist] ta nõuab, on talle allpandiks läänistatud Käina vakus Hiiumaal.

Johan Thisenhusenile 2000 taalrit, milline raha on välja makstud Tallinnas asuvatele Kuresaare sõjasulastele, mille eest talle on läänistatud Pamma, Purtsa ja Luulupe vakus Karja ametkonnas.

Haapsalu ja Kuressaare kodanikele umbes 5000 marka [selle eest], mis sõjasulased nende juures ära sõid ja oma palgaks ära võtsid.

Johan Falckenberchile, kes oli nimetatud sõjasulaste seas – 1500 Riia marka.

Ülalmainitud sõjasulaste leitnandile Frantz van Keruellile tema palgaks veel võlgu olevad 3525 Riia marka.

Mainitud sõjasulaste profossile⁵⁸ Merten Hoffstedele.

Wigandt van Vnghernile tema palgaks – 1000 Riia marka.

Lodt van Santenile, Abraham van Ißlebenile nende palgaks umbes 700 Riia marka.

Claus van Vngherni õndsale järele jäänud lesele 1500 Riia marka, [mis] läksid Pärnu all sõjasulaste tasustamiseks.

Fabian Wrangellile Haapsalu sõjasulaste tarbeks – 1200 Riia marka.

Isand Johan Deufellile 900 Riia marka sõjasulaste tarbeks Haapsalu ülestõusu ajal.

Isand Moritz Wrangellile selle ülestõusu ajal mässu vaigistamiseks [kulunud] hõbevara ja kettide eest – 1500 Riia marka.

Isand toomdekaan magister Thomas Gablerusele enamjaolt sõjasulaste tarbeks – 1125 taalrit.

Reinoldt van Rosenile sõjasulaste tasustamiseks – 100 taalrit.

Isand Richardt vam Woldele 1500 Riia marka mainitud mässu ajal sõjasulaste tarbeks [antud] hõbevara eest.

Heine vam Hofele enamjaolt sõjasulaste tarbeks – 2000 Riia marka.

Sundi kaupmehele linnaste eest, mis Pärnu all laeva pealt saadi – 750 taalrit.

Veel võeti nimetatud laevas olnud kaupmeestelt ära ja omastati 2000 Riia marka, mille kohta nad esitasid nõude.

See kõik on suurelt jaolt läinud sõjasulaste peale, arvestamata enamjaolt kullatud kirikuhõbedat, mis oli ka üle kuue liispunna raske.

Christoffer Ermandernile Haapsalu linnuse, õukonna rõivastuse ja muu vajaliku tarbeks – 7000 Riia [marka].

Isand Reinoldt Szoyele püssirohu, kuulide, kalade ja muu vajaliku eest, mis *anno* [15]60 Tallinnast sularaha eest Haapsalu linnuse tarbeks toodi ja ette maksti – 370 Riia marka.

Tallinna kaupmehele Peter Mollerile sameti ja muu kraamikauba eest – 3000 Riia [marka].

Pärnu kullassepale Chonradtile – 1500 Riia marka.

Danzigi raele – 1000 taalrit ja aasta rendis.

Thomas van Embdenile – 1035 taalrit.

Christoffer Valckendorpile – 540 taalrit.

Kraamikaupmees Henninck Prenseline – 300.

Arent Meieri sugulasele Hamburgis inglise linase eest õukonna riietuseks – 1000 taalrit.

Hans Paschele õlle, kaera, humalate ja muu kauba eest Kuressaare linnuse tarbeks – 1900 taalrit.

Chonrad Ekele – 5000 Riia marka.

Hollandlasele 32 sälitist rukist ja 84 taalrit.

Lihula kloostri neitsitele – 700 marka.

Veel õukonnateenritele tasumiseks – umbes 2000 taalrit.

⁵⁸ Profoss – sõjaväepolitsei.

Mis on piiskopkonnale Läänemaa mõisatest kaotsi läinud

Tallinna vanale isandale Tallinna piiskopkonnast koos kõigi sissetulekutega loobumise eest panditud Audru ametkond, mida lunastada tuleb suure summa eest.

Koonga ametkonnast Christoff van Monickhußenile pool vakust koos kõige kalastus- ja raieõigusega, milleta kuidagi ei saa olla, ilma et see ei tooks hukatust niihästi Koongale kui ka Lihulale, sest kummalgi ametkonnal pole vanast ajast peale olnud muud raieõigust kui sealt; koos *Poladti*-nimelise heinamaaga, mis on penikoorem pikk ja alati Koonga mõisa külge [kuulunud] ja [milleta on] raske läbi ajada.

Baltzer Freßnerile sellest samast ametkonnast *Kaißletzi* veski ja Lehtmetša küla Kõrves viie adramaaga, kus on kaheksa talu ja elab viis üksjalga; ja Koongale ei kuulu ühtki muud veskit kui seesinane, mis vanast ajast peale on mõisale jahvatanud.

Lihula ametkonnast läänistatud sekretär Hermann Schneiderile Kiviselja karjamõis ehk veski koos Suur-Keskküla külaga, kui ta Johan Maidelile 1000 taalrit, mille vastu märgitud mõis oli panditud, omakorda ära maksab.⁵⁹

Christoffer van Monickhusenile kolm adramaad maad märgitud ametkonda kuuluval Urital, kuhu ta rajas karjamõisa.

Diderich Thisenhusenile *Kariselli* veski ja üks üksjalg Koluvere ametkonnast.

⁵⁹ Kirjutaja eksituse tõttu on sõna 'läänistatud' *vhorlenet* selles lauses kasutatud kaks korda.